

AVRUPA BİRLİĞİ'NDE KAMUSAL ALANIN KİMLİK KONUSUNA ETKİSİ*

Özlem SEFER**

Özet

Avrupa Birliği'nde (AB) kimlik konusu uzun süredir Birlik gündeminde yer almakta, Avrupa vatandaşlarının Birlik'e aidiyet hissinin nasıl yaratılabileceği ve AB'de nasıl bir kimlik oluşturulabileceği tartışılmaktadır. Makalede, kamusal alan kavramı bir müzakere alanı olarak incelenecek, AB'de demokrasi ve vatandaşlık kavramları göz önüne alınarak Avrupa kimliği yaratılmasında Avrupa kamusal alanı oluşturulmasının potansiyel rolü tartışılacaktır.

Anahtar kelimeler: *Avrupa kimliği, Avrupa kamusal alanı, Avrupa vatandaşlığı*

The Effect of Public Sphere on the Identity Issue in the European Union

Abstract

In the European Union (EU), identity issue has been in the Union's agenda for a long time and it has been discussed how the sense of belonging of European citizens to the Union can be created and how an identity can be constructed in the EU. In this article, the concept of public sphere will be analysed as a deliberation sphere, it will be discussed the potential role of the construction of European public sphere for the creation of European identity by considering democracy and citizenship concepts in the EU.

Keywords: *European identity, European public sphere, European citizenship*

* Bu makale, yazarın, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'nda (Siyaset Bilimi), Prof. Dr. Ömer Aykut Çelebi danışmanlığında hazırladığı "Avrupa Birliği ve Avrupa Kimliği: Avrupa Birliği Entegrasyon Sürecinin Avrupa Kimliği Temelinde İncelenmesi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., College of Europe – Bruges Campus, European Political and Governance Studies, Misafir Araştırmacı.

Makalenin Gönderilme Tarihi: 6/3/2018 Kabul Edilme Tarihi: 31/5/2018

Giriş

Avrupa kimliği, Avrupa Birliği (AB) entegrasyon sürecini doğrudan ilgilendiren ve etkileyen bir kavram olup, uzun süreden beri oluşturulması yönünde çeşitli öneriler sunulmaktadır. AB'nin kimlik oluşturma çabası; *sui generis* bir yapı için ortak bir kimliğin nasıl yaratılabileceği, hangi unsurların esas alınacağı, AB kurumlarının kimlik oluşturmak için ne şekilde etkili olabileceği gibi soruları da beraberinde getirmiştir. Birlik'in ilk etapta ekonomik bir birlik olma hedefiyle yola çıkmış olması, Maastricht Antlaşması'na kadar Avrupa vatandaşlığından söz edilmemesi, Birlik vatandaşlarının Birlik'in işleyişi, genişleme ve derinleşme adımlarına umulan ilgiyi göstermemesi, kimlik sorununun temelinde yer alan sorunlar olarak ele alınmaktadır. Avrupa vatandaşlarının ortak bir kimliğe sahip olması, AB'nin geleceği bakımından da önemlidir. AB'nin pek çok derinleşme adımı, Birlik vatandaşlarının etkisi tartışılmaz bir biçimde kendisini göstermiştir. AB için ortak bir kamusal alan yaratma önerisi de kimlik konusundan bağımsız değildir. Çalışmada, bir müzakere alanı olarak Avrupa kamusal alanı oluşturulmasının, ortak bir Avrupa kimliğinin yaratılması için etkili bir araç olup olmayacağı ele alınacaktır. Avrupa kimliğiyle bağlantılı olarak Avrupa vatandaşlarının Birlik'in derinleşme adımlarına ne gibi etkilerde bulunduğu Anayasal Antlaşma ve Lizbon Antlaşması referandum süreçleri göz önüne alınarak incelenecek, AB'de kimlik oluşturma konusu; vatandaşlık, demokrasi ve kamusal alan kavramları çerçevesinde tartışılacak, *Europolis* örneğinden yola çıkılarak, AB'de nasıl bir kamusal alandan söz edilebileceği ve potansiyel bir kamusal alanın Avrupa kimliğine etkisi üzerinde durulacaktır.

I. Kimlik ve Avrupa Kimliği

AB'de oluşturulacak bir kimlikten önce, kimlik kavramına, Jenkins'in sözleriyle değinilecek olursa: "Kimlik, bizim kim olduğumuzu ve başka insanların kim olduğunu anlamamız ve karşılıklı olarak diğer insanların kendilerini ve başka insanları (biz de dahil) anlamalarıdır."¹ Bireyler yaşamları boyunca pek çok kimlik edinirler. Kimliklerini kurarken, hem kim olduklarını anlamakta ve diğer bireylere kim olduklarını anlatmakta, hem de ortak kimlikleri paylaştıkları bireylerle ortaklık hissine sahip olmaktadır.

Thomas Risse, kimliklerden söz ederken 'soğan katmanları' ve 'Matruşka bebekleri' gibi benzetmeler kullanmıştır. İç içe geçmiş soğan

¹ Richard Jenkins, *Bir Kavramın Anatomisi: Sosyal Kimlik*, çeviren. Gül Bostancı (İstanbul: Everest Yayınları, 2016), 20.

halkaları ya da büyükten küçüğe doğru sıralanmış Matruşka bebekleri, sahip olunan kimlikleri tanımlamak için yapılmış anlamlı benzetmelerdir. Bir bütünü oluşturan pek çok parçadan oluşan bu benzetmelerden de anlaşılacağı gibi, bireyler, kendi içlerinde, tek bir kimlik içinde pek çok kimliğe sahiptir. Kendilerini, ait oldukları, hem küçük hem de büyük topluluklarla tanımlayabilirler.² Sahip oldukları bir kimliklerine diğer kimliklerinden daha çok bağlı olabilecekleri gibi, içinde bulunulan duruma göre de bir kimlik diğer kimliklerin önüne geçebilmektedir. Risse, kendisini Rhineland'le, Almanya'yla, Avrupa'yla ve tüm dünyayla tanımlayabileceğini ancak bu kimliklerin her birinin her zaman aynı önemde olmayacağını belirterek, bir Bavyalı'yla iletişim halindeyken daha çok Rhineland'li, İtalya'ya gittiğinde daha çok Alman ve bir Amerikalı'yla iletişim kurarken daha çok Avrupalı hissedebileceğinin altını çizer.³ Burada yapılan vurgu esasında kimliklerin çoğulluğuna iyi bir örnektir. Benzer bir şekilde, Herrmann ve Brewer, bir Avrupalı için Avrupa kimliğinin, Amerikalılar ya da Asyalılar arasındayken diğer Avrupalılarla bir arada olunan zamandan çok daha fazla önem kazanabileceğini vurgulamışlardır.⁴ Risse'nin sözünü ettiği bir diğer benzetme 'mermer kek' benzetmesidir. Tıpkı bir mermer kek olduğu gibi, bireylerin de pek çok kimliği bulunmakta ancak bileşenleri birbirinden ayırmak kolay olmamaktadır.⁵ Bu benzetme, kimliklerin çoğulluğunu vurgularken, bir taraftan da bir bireyin sahip olduğu kimliklerin nasıl birbirinden bağımsız olarak tek bir kimlikte var olabileceğini göstermektedir. Bu örnekten, hiç bir kimliğin birbirine 'karışmadan' ancak bütünüyle de ayrışmadan tek bir kimlik içinde yer alabileceği anlaşılmaktadır. Gerek Matruşka bebekleri, gerek mermer kek benzetmesi, bireylerin pek çok kimliğe aynı anda sahip olabileceğine örnek niteliğindedir.

AB için kimlik konusundan ilk kez 1973 senesinde yayımlanan 'Avrupa Kimliği üzerine Deklarasyon'da (*Declaration on European Identity*) söz edilmiştir. Söz konusu tarihte henüz Avrupa vatandaşlarından bahsedilmemekte ve AB, Avrupa Ekonomik Topluluğu adında bir ekonomik birlik olarak varlığını sürdürmektedir. Bu tarihte, henüz siyasi bir birlik olma adımına gelinmemiştir. Avrupa Kimliği üzerine Deklarasyon, o dönem

² Thomas Risse, *A Community of Europeans? Transnational Identities and Public Spheres* (Ithaca and London: Cornell University Press, 2010), 24.

³ Risse, *A Community of Europeans?*, 23.

⁴ Richard Herrmann ve Marilynn B. Brewer, "Identities and Institutions: Becoming European in the EU," içinde *Transnational Identities: Becoming European in the EU*, ed. Richard K. Herrmann, Thomas Risse ve Marilynn B. Brewer (Oxford: Rowman&Littlefield, 2004), 4.

⁵ Risse, *A Community of Europeans?*, 25.

yalnızca dokuz üyesi (Fransa, Almanya, İtalya, Belçika, Hollanda, Lüksemburg, Birleşik Krallık, Danimarka ve İrlanda) bulunan Topluluk'taki Avrupa kimliği anlayışını yansıtmaktadır. Birlik üyesi olan bu dokuz ülkenin ortak kimliği hangi kavramlar esas alınarak tanımlanmıştır? Deklarasyona göre; bireylerin ihtiyaçlarını istenilen düzeye getirmiş bir toplum kurma düşüncesi kararlılığında, temsili demokrasinin, sosyal adaletin ve hukukun üstünlüğünün temellerini savunan ve insan haklarına saygı anlamında hayatta aynı tutumu benimsemiş olan bu dokuz üye ülke için, söz konusu kavramlar Avrupa kimliğinin temel unsurlarıdır.⁶ Ortak Pazar, gümrük birliği, kurumlar ve ortak politikaların varlığından da Avrupa kimliği için temel parçalar olarak söz edilmiştir.⁷ Bu noktaya kadar değinilen kavramlar daha genel ve farklılıkları bünyesinde barındıran bir birlik için söz edilmesi ve kurulması mümkün bir kimliğe işaret etmektedir. Ancak deklarasyonun tartışmaya açık kimi noktalar barındırdığı da söylenebilir. 'Avrupa medeniyeti çerçevesinde kimliklerin çeşitliliği', 'ortak değerlere ve ilkelere bağlılık', 'ortak miras'⁸ gibi kavramları içeren oldukça genel cümlelerin varlığı dikkat çekmektedir. Deklarasyon, söz konusu dönem için de kimi tartışmalı noktalara sahip olsa da, özellikle günümüz AB'si için 1970'lerdeki dokuz üyeli ekonomik topluluğa kıyasla çok daha yetersiz kalmaktadır. Yirmi sekiz üyeli⁹ bir Birlik için hukuki, siyasi ve ekonomik anlamda yapılacak olan düzenlemeler ve bu düzenlemelerdeki vurgular, pek çok farklı kültürü bünyesinde barındıran bir yapı olan AB'de aidiyet hissi yaratmak konusunda, 'ortak miras' 'Avrupa medeniyeti' gibi hem yoruma açık hem de kültürel kimi unsurları hatırlatacak kavramlardan çok daha başarılı olacaktır.

II. Avrupa Vatandaşlığı – Kimlik İlişkisi

"Maastricht Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği 1 Kasım 1993 tarihinde üç yüz milyon insan 'Birlik yurttaşı' oldu. Çok az insan bu gerçeğin farkındaydı."¹⁰ Maastricht Antlaşması aynı zamanda AB'yi kuran antlaşma olarak bilinen, 1950'lerden bu yana var olan üye ülkeler arasındaki

⁶ "Declaration on European Identity (Copenhagen, 14 December 1973)," Erişim Tarihi: Şubat 9, 2018, http://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/02798dc9-9c69-4b7d-b2c9-f03a8db7da32/publishable_en.pdf.

⁷ "Declaration on European Identity."

⁸ "Declaration on European Identity."

⁹ Birleşik Krallık, 23 Haziran 2016 tarihinde AB üyeliğini referanduma götürmüş ve 'Birlik'ten çıkma' yönündeki oylarla birlikte, AB'den çıkma müzakereleri başlatılmıştır. Ancak henüz müzakereler sonuçlanmadığı ve Birleşik Krallık-AB ilişkilerinin geleceği belirsiz olduğu için, AB hala yirmi sekiz üyeli bir Birlik'tir.

¹⁰ Luuk van Middelaar, *Avrupa: Bir Geçiş Süreci*, çeviren. Bilal Çölgeçen (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 343.

'ortaklığı', bir adım daha ileriye taşınmış olan antlaşmadır. Avrupa entegrasyon teorilerinden yeni-işlevselciliğin bakış açısından yola çıkarak söylenecek olursa, bir alanda sağlanan entegrasyon diğerini de etkilemiş yani 'sıçrama etkisi (*spill-over effect*)' meydana gelmiş ve siyasi anlamda da entegrasyon yoluna doğru gidilmiştir. Maastricht Antlaşması'nın yürürlüğe girmesiyle birlikte, AB üyesi ülkelerin vatandaşları aynı zamanda Birlik vatandaşı olmuştur. Van Middlelar'ın 'çok az insanın bu gerçeğin farkında olması' vurgusu ise Birlik'e en çok yöneltilen eleştirilerden biri olan Birlik'in 'elitler düzeyindeki işleyişi' konusunu akıllara getirmektedir.

Avrupa vatandaşlığı kavramı ve bu kavram üzerine yapılan düzenlemeler Maastricht Antlaşması'yla sınırlı kalmamıştır. Maastricht Antlaşması'ndan sonra Amsterdam Antlaşması ve Lizbon Antlaşması'nda da Birlik vatandaşlığına dair düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir. Söz konusu vatandaşlık, üye ülke vatandaşlarına sağlanan bir ayrıcalık olup, 'çifte vatandaşlık' düzenlemesiyle alakalı değildir. Aynı zamanda federal düzenlerdeki gibi bir vatandaşlık olarak yorumlanması da doğru olmayacaktır. Avrupa vatandaşlığı, ulusal vatandaşlıklarla herhangi bir yarış içinde olmayan, onların önüne geçme hedefi gütmeyen ve AB'yi federal düzene yaklaştırmakla pek ilgisi bulunmayan bir düzenleme olarak AB hukukunda yerini almıştır.

Avrupa vatandaşlığı tartışılırken, ulusal hukuk düzenlerindeki iki temel düzenlemeye de değinmek gerekir. Ulusal hukuk düzenlerinde vatandaşlık, genel anlamda iki temel prensip doğrultusunda elde edilmektedir: *ius soli* ve *ius sanguinis*. *Ius soli*'de, toprak esasına göre, *ius sanguinis*'de ise kan bağı esasına göre vatandaşlık belirlenmektedir. Almanya uzun yıllar *ius sanguinis* esasına göre vatandaşlık düzenlemelerini yapmış bir ülkedir. Söz konusu *ius sanguinis* vatandaşlık düzenlemesinin adı Almanya'yla özdeşleşmiş durumdadır. Ancak, 2000 senesindeki kanunla birlikte Almanya'nın artık her iki esasa göre de vatandaşlık vermeye başladığı görülmektedir. Fransa ise *ius soli*'ye göre vatandaşlık düzenlemelerini yapan bir ülkedir. Avrupa vatandaşlığı kavramına geri dönecek olursa, söz konusu postnasyonal vatandaşlık türünün, ulusal hukuk düzenlerindeki *ius soli*'ye benzer özellikler taşıyacağı söylenebilir. Burada özellikle 'postnasyonal' vurgusunun yapılma sebebi, ne kadar benzer nokta barındırırsa barındırsın, *sui generis* bir yapı olan AB için ulusal vatandaşlık düzenlemelerinden farklı bir düzenlemenin gerekli olmasıdır.

Maastricht Antlaşması, bir üye ülkenin vatandaşlığına sahip olan her bireyin, Birlik vatandaşı olacağını söylemektedir.¹¹ Bu durumda, herhangi bir üye ülkenin vatandaşı, Avrupa vatandaşı olup olmamayı seçme hakkına

¹¹ "Treaty on European Union," Erişim Tarihi: Şubat 12, 2018, https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf.

sahip değildir; doğrudan söz konusu vatandaşlığa sahip olmaktadır. Bu noktada sorulması gereken sorulardan biri, Maastricht Antlaşması'nda düzenlenmiş ve Avrupa vatandaşlığının bireylere ne gibi haklar getireceğini de net bir biçimde açıklamış olan bir maddenin, hangi sebep ya da sebeplerle Amsterdam ve sonrasında da Lizbon Antlaşması'nda yeniden düzenlendiği olacaktır. Amsterdam Antlaşması'nda Avrupa vatandaşlığının mevcut tanımının yanına bir cümle eklenmiştir: Maastricht Antlaşması'nda olduğu gibi her üye ülke vatandaşı Birlik'in vatandaşdır ve söz konusu vatandaşlık ulusal vatandaşlıkların yerine geçecek bir vatandaşlık olmayıp yalnızca tamamlayıcıdır.¹² Avrupa vatandaşlığının 'tamamlayıcı' yönünün vurgulanması, Avrupa vatandaşlığının ulusal vatandaşlıkları yok ederek yerine ortak ve tek tip bir vatandaşlık getirmesi yönünde yanlış bir algının önüne geçme amacını düşündürmektedir. Lizbon Antlaşması'nda, her üye ülke vatandaşının Birlik vatandaşı olduğu kısmına dokunulmazken, Amsterdam Antlaşması'nda olduğu gibi ek bir cümle burada da görülmektedir. Lizbon Antlaşması, Birlik vatandaşlığının ulusal vatandaşlığa ek olduğunu ve bunun yerine geçmeyeceğini vurgulamıştır.¹³ Üye ülke vatandaşlarına sahip oldukları vatandaşlığın yanı sıra ortak bir vatandaşlık olarak Avrupa vatandaşlığının verilmesi, esasında Birlik'in ortak kimlik oluşturma hedefi için de son derece yerinde, mantıklı bir adım gibi görünmektedir. Ancak Avrupa vatandaşlığıyla ilgili maddenin yanlış anlaşılma, farklı yorumlanma olasılığına karşılık, söz konusu antlaşmalarda hukuki düzenlemenin hedefinin tekrar tekrar vurgulanması da, üye ülke vatandaşlarının ulusal kimliklerinin tehdit edildiği yönünde korku duydukları düşüncesini bir kez daha akıllara getirmektedir.

'Üye ülke vatandaşı olan kişilerin Avrupa vatandaşlığına sahip olacağı' konusunun literatürde tartışmalı olduğu görülmektedir. Bu tartışmanın ana sebebi, oturum izni olan ancak vatandaşlığa sahip olmayan kişilerle ilgilidir. Uzun süreden beri vatandaşı olmadığı bir ülkede resmi olarak ikamet eden üçüncü ülke vatandaşları, gerek seçme gerek seçilme haklarından yoksun olduklarından, siyasi anlamda belirleyici birer aktör olamamaktadırlar. Soysal'a göre; yasal olarak yaşadıkları ülkede bulunan yabancılara, pek çok sosyal hizmetten faydalanma ve bu anlamda ülkenin vatandaşlarıyla aynı şartlara sahip olma hakkı verilirken, hukuki bir statü olan vatandaşlığın kendilerine sağlanması gerekli değildir.¹⁴ Bu bakış açısına göre, söz konusu

¹² "Treaty of Amsterdam," Erişim Tarihi: Şubat 12, 2018, <http://www.europarl.europa.eu/topics/treaty/pdf/amst-en.pdf>.

¹³ "Treaty of Lisbon: Amending The Treaty on European Union and The Treaty Establishing The European Community," Erişim Tarihi: Şubat 22, 2018, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:12007L/TXT&from=EN>.

¹⁴ Yasemin Nuhoğlu Soysal, *Limits of Citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe*, (Chicago: University of Chicago, 1994), 124.

durum büyük bir sıkıntı yaratmamaktadır; oturum iznine sahip ve ekonomik anlamda haklara sahip olan bireylerin, 'vatandaş' statüsünü almaması sorun değildir. Yapılan düzenlemelerin, göçmenler için resmi bir vatandaşlık sağlanması konusunun da önemini azalttığına kanıtı olduğunu söyler.¹⁵

Bauböck ise söz konusu durumu bir sorun olarak görmekte ve üçüncü ülke vatandaşlarının siyasi haklara sahip olabilmeleri için farklı bir kavram önermektedir. Bauböck'ün 'paydaş vatandaşlık' (*stakeholder citizenship*) kavramı, AB için de uygulanabilir bir kavram olarak dikkat çekmektedir. Paydaş vatandaşlık anlayışında; göçmenlerin de siyasi hayata katılımı sağlanırken, bunun için, uzun süre göçmen olarak bulunulan ülkede yaşamak gerekmekte olup, otomatik olarak sağlanan bir vatandaşlık değil, başvuruya birlikte vatandaşlığa kabul öngörülmektedir.¹⁶ Söz konusu düzenleme, toplumun bir parçası olmuş ancak siyasi alanda söz sahibi olmayan bireyler için önerilmektedir.

Üçüncü ülke vatandaşları konusundaki tartışmalı noktalar dışında, Avrupa vatandaşlığı, aidiyet hissi yaratmak açısından anlamlı bir düzenlemedir. Birlik vatandaşlığının, hukuki bir düzenleme olarak vatandaşların 'ortaklık hissi'ni arttırmak açısından önemli bir potansiyele sahip olduğu söylenebilir. Avrupa vatandaşlığı, ulusal vatandaşlığın yerine geçmeden ve kuşkusuz aynı şekilde bir aidiyet hissi oluşturması beklenmeden, sahip olunabilecek kimliklerden birinin temelini oluşturabilecektir. Risse'nin 'Matruşka bebekleri' örneğinden yola çıkarak söylenecek olursa, Avrupa vatandaşlığının da Avrupa kimliğine temel oluşturacak kavramlardan biri olarak bu 'iç içe geçmiş parçalardan biri' olması mümkün görünmektedir.

Avrupa vatandaşlığı kavramı, beraberinde vatandaşlara verilen haklar konusunu da getirmektedir. AB'nin işleyişinde Avrupa vatandaşları ne ölçüde yer alacaklardır? AB'de kimlik tartışmaları çoğu zaman demokrasi açığı tartışmalarıyla birlikte yürümektedir. Bunun başlıca sebebi, 'katılım'ın aidiyet duygusunu artırma potansiyelidir. Politika-yapım sürecinin ve karar-alma mekanizmalarının içinde yer almak kuşkusuz hem Avrupa vatandaşlığı algısını güçlendirecek hem de aidiyet duygusunu pekiştirecektir.

¹⁵ Soysal, *Limits of Citizenship*, 132.

¹⁶ Rainer Bauböck, "Expansive Citizenship: Voting beyond Territory and Membership," *Political Science and Politics* 38, no 4 (2005): 686.

III. Demokrasi Açığı Tartışmaları ve AB'deki Düzenlemeler

Demokrasi sözcüğü Yunanca *demos* ve *kratia* sözcüklerinin birleşiminden oluşan *demokratia* sözcüğünden gelmektedir. *Demos- kratia* halkın iktidarı ya da yönetimi anlamına gelmektedir.¹⁷ “Yunanca *demos*, insanlar, ve *kratos*, yönetmek, sözcüklerini birleştirerek demokrasi ya da *demokratia* terimini ilk kullanan Yunanlılar -büyük ihtimalle Atinalılar olmuştur.”¹⁸

Doğrudan demokrasiyi savunan ve kuramında halk egemenliği vurgusu bulunan filozoflardan biri Jean-Jacques Rousseau'dur. Jean-Jacques Rousseau, Aydınlanma döneminin ünlü filozoflarından. Söz konusu dönemin baskın görüşlerinin aksine, halkın söz sahibi olduğu bir düzeni savunduğu söylenebilir. Özellikle doğrudan demokrasi ve genel irade kavramlarına vurguyla söylenecek olursa, Rousseau, genel irade sahibi olan vatandaşların katılımıyla işleyecek demokratik bir düzen öngörmektedir. Genel irade; özel çıkarların toplamı olmadığından, herkesin iradesi genel irade değildir.¹⁹ Yani her bir bireyin özel iradesinin dahil olduğu ve bunların toplamından oluşacak bir irade, Rousseau'nun genel irade kavramından çok uzakta bir noktadadır. Rousseau'nun görüşünden yola çıkarak söylenecek olursa; genel irade sahibi Avrupa vatandaşlarının varlığı, politika-yapım sürecinin içinde demokratik işleyiş çerçevesinde yer almaları, kimlik konusu için önemli noktalardan birine işaret etmektedir.

AB'deki en tartışmalı konulardan bir tanesi de kimlik konusuyla bağlantılı olarak demokrasi açığı konusudur. AB'nin demokratik bir işleyiş içinde olup olmadığı uzun süredir tartışılmaktadır. AB'de demokrasi açığı olmadığını düşünen ve tezini güçlü argümanlarla ortaya koyan isimlerden biri Andrew Moravcsik'tir. Andrew Moravcsik, AB literatüründe, liberal hükümetlerarasılık düşüncesini savunan isim olarak bilinmektedir. Moravcsik, AB'de demokrasi açığı tartışmalarını çok anlamlı bulmamaktadır; çünkü ona göre AB, hükümetlerarası işleyen ve yoluna bu şekilde devam etmesi gereken bir yapıdır. Moravcsik'in görüşüne göre, AB'de demokrasi açığı olduğuna dair iddialar 'efsane'den ibarettir.²⁰ Efsane

¹⁷ Ayhan Yalçınkaya, “Yunan Uygarlığı içinde Polis ve Siyaset,” içinde *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, ed. Mehmet Ali Ağaoğulları (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 47.

¹⁸ Robert A. Dahl, *Demokrasi Üstüne*, çeviren. Betül Kadioğlu (Ankara: Phoenix, 2001), 11.

¹⁹ Mehmet Ali Ağaoğulları, “Jean-Jacques Rousseau: Halk Kendini Yaratıyor,” içinde *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, ed. Mehmet Ali Ağaoğulları (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 584.

²⁰ Andrew Moravcsik, “The Myth of Europe's Democratic Deficit,” *Intereconomics* (2008): 332.

olarak gördüğü demokrasi açığı iddialarını da altı başlık altında toplayarak, hepsine ayrı ayrı cevap vermektedir. Bunlar; AB'nin bir süper-devlet olma yolunda ilerleyerek ulus-devletlerin gücüne müdahale etmesi, keyfi bir teknokrazi olması, hesap verebilirliği açısından yetersiz olması, yapılan referandumlardan çıkan olumsuz sonuçların AB'den hoşnutsuzluk şeklinde yorumlanması, vatandaşların AB kurumlarında yeteri kadar söz sahibi olmadıklarından söz konusu kurumlara güven duymamaları ve son olarak bu kurumlar kendilerinin katılımı için olanak sağlamadığından AB politikalarına aktif olarak katılmamalarıdır.²¹

Moravcsik, demokrasi açığına dair bu iddiaları birer efsane olarak görmekte ve her bir iddiaya karşı kendi deyişiyle 'gerçekliği' ortaya koymaktadır. Ulusal karar-alma sürecinde politikalarının yalnızca %10-%20 gibi bir oranla sınırlı olduğunu, keyfi teknokrasiden uzak işleyen bir yapı olduğunu, ulusal karar-alma sürecinden daha yüksek bir hesap verebilirliğe sahip olduğunu, Fransa, Hollanda ve İrlanda'da çıkan olumsuz referandum sonuçlarından yola çıkarak halkın AB'ye karşı bir tepkisi olduğunu iddia etmenin yanıltıcı olacağını, AB siyasal kurumlarına ulusal kurumlardan daha çok güvenildiğini ve bunun belki de halkın katılım göstermemesinden kaynaklandığını, vatandaşların engellendikleri için değil yalnızca AB'yle ilgili konulara vakit harcamak istemedikleri için anlamlı bir müzakerenin söz konusu olmadığını belirterek savını destekler.²² Moravcsik'in tezinden yola çıkarak söylenecek olursa, AB'nin, vatandaşlarını karar-alma süreçlerine dahil etmek gibi bir çaba içinde olması bile anlamsız görünmektedir. Çünkü bu görüşe göre, Birlik vatandaşları da, AB politika-yapım sürecinden uzak olmalarından dolayı herhangi bir sıkıntı yaşamamaktadırlar. Demokrasi açığı iddiaları, özellikle Fransa ve Hollanda'da yapılan referandumlar sonucunda Anayasal Antlaşma'nın reddi ve İrlanda'nın vetosuyla Lizbon Antlaşması'nın kısa bir süreliğine rafa kalkması örnek gösterilerek güçlendirilmektedir. Ancak Moravcsik, bu konuyu da ele almış ve yanlış yorumlandığını ileri sürmüştür. Bu referandumların sonuçları için bir yorum yapmak gerekirse, bu, vatandaşların *status quo*'nun devamı yönünde oy kullandığı olacaktır.²³ Bu yaklaşıma göre, AB'nin mevcut durumundan memnun olan vatandaşlar, Birlik'in işleyişinde herhangi bir değişiklik istemedikleri için 'hayır' oyu vermişlerdir. Avrupa vatandaşları AB'nin işleyişinden memnun olduklarından, Birlik'te demokrasi açığı gibi bir sorundan bahsetmek Moravcsik'e göre anlamsız olacaktır.

²¹ Moravcsik, "The Myth of Europe's Democratic Deficit," 332-338.

²² Moravcsik, "The Myth of Europe's Democratic Deficit," 333-340.

²³ Moravcsik, "The Myth of Europe's Democratic Deficit," 337.

Simon Hix ve Andreas Follesdal ise AB’de demokrasi açığı olduğunu düşünen tarafta yer almaktadırlar. Simon Hix ve Andreas Follesdal, temel olarak, AB düzeyinde siyasi çekişmelere rastlanmıyor olmasının bir sorun olduğunu düşünmektedirler.²⁴ Avrupa düzeyinde oy kullanırken, rakip adaylar arasından bir seçim yapma şansının olmadığından söz etmektedirler.²⁵ Bu noktada, ulusal düzeyde görülen siyasi rekabetin AB düzeyinde de var olmasının ve özellikle Avrupa Parlamentosu seçimleri öncesinde, bu rekabetin kamuya yansımalarının, Avrupa vatandaşlarının Parlamento seçimlerine daha fazla ilgi göstermesi ve katılım oranının artması yönünde yardımcı bir faktör olup olamayacağı düşünülebilir. AB’deki büyük problemlerden bir tanesi olarak Avrupa Parlamentosu, AB Konseyi ve kamunun görüşleri arasındaki kopukluğu göstermektedirler.²⁶ Bunun yanı sıra Bakanlar Konseyi’nin daha şeffaf olması gerektiğini ve bunun da medya yoluyla kamunun; kimin ne önerdiği, hangi koalisyonların kurulduğu, hangi değişikliklerin başarısızlığa uğradığı, kimin kazanan, kimin kaybeden tarafta olduğu gibi soruların cevaplarını alması anlamına geleceğini belirtmişlerdir.²⁷

Demokrasi açığı olup olmadığına dair tartışmaların yanı sıra, AB’nin demokratik anlamda işleyişi için yaptığı düzenlemeleri incelemek gerekirse, temel sorulardan bir tanesi, Maastricht sonrası düzende Birlik vatandaşlığına sahip olan bireylerin karar-alma sürecinde ne kadar yer aldıklarıdır. Avrupa Parlamentosu, Avrupa vatandaşlarının AB politikasının en çok içinde oldukları kurumdur. Lizbon Antlaşması’yla birlikte gelen Avrupa Vatandaş İnisyatifi de, vatandaşların AB politikasına doğrudan katılım gösterebilmeleri adına oluşturulmuş bir alandır. AB, temsili demokrasinin organı olan Parlamento’nun yanına bir de doğrudan demokrasi aracı olarak Avrupa Vatandaş İnisyatifi’ni eklemiştir. Burada esas olan, en az yedi üye ülke vatandaşından toplanacak bir milyon imzayla AB yetkisi içinde olan alanlardaki kararlara etki edebilme hakkı sağlamaktır. Söz konusu İnisyatif, Birlik vatandaşlarının, AB politikasının içinde doğrudan yer alabilecekleri bir platform olarak tanımlanabilir. Buradaki önemli noktalardan birisi de, katılımı sağlamasının yanı sıra, Avrupa vatandaşlarının AB konusunda ilgilerini çekebilmek için İnisyatif’in bir araç olma potansiyelidir. Bu sayede, belki de daha önce hiç ilgilenmedikleri ya da ‘birincil’ önemde

²⁴ Andreas Follesdal ve Simon Hix, “Why There is a Democratic Deficit in the EU: A Response to Majone and Moravcsik,” *Journal of Common Market Studies* 44, no 3 (2006): 552.

²⁵ Follesdal ve Hix, “Why There is a Democratic Deficit in the EU?,” 552.

²⁶ Follesdal ve Hix, “Why There is a Democratic Deficit in the EU?,” 553.

²⁷ Follesdal ve Hix, “Why There is a Democratic Deficit in the EU?,” 553.

bulmadıkları konular hakkında bilgi sahibi olmak isteyeceklerdir. Politika-yapım sürecine doğrudan dahil olma, aidiyet hissini de geliştirebilecek bir unsur olacağından, ortak kimlik oluşturma çabasına da olumlu anlamda etki edecektir. Ancak burada, sorunlu bir nokta olarak, İnisiyatif'in yalnızca çıkar gruplarına hizmet etme olasılığı ve yine esas amaca ulaşamama konusu gösterilmektedir: Parlamento, Avrupa Vatandaş İnisiyatifi'nin Birlik vatandaşlarının AB siyasetini etkileyebilecekleri bir kanal olmasını isterken çıkar grupları için bir araç haline gelmesini de istememektedir.²⁸ Chalmers'ın da üzerinde durduğu bu noktadan yola çıkarak, böyle bir durumun, vatandaşların AB karar-alma sürecinin ne ölçüde içinde olduklarının anlaşılmasını da zorlaştıracağı söylenebilir.

AB'nin uzun yıllardır tartışılan ve entegrasyon sürecindeki en önemli kavramlarından biri, daha önce de vurgulandığı gibi, kimlik kavramıdır. Özellikle Birlik'in derinleşme yolunda attığı adımlarda, kimlik krizi de kendini hatırlatmaktadır. 2005 senesinde Hollanda ve Fransa'da Anayasal Antlaşma'nın kabulü için yapılan referandumlardan ve 2009 senesinde bu kez Lizbon Antlaşması'nın kabulü için İrlanda'da yapılan referandumdan 'hayır' oyunun çıkması Birlik'teki kimlik konusunu yeniden gündeme getirmiştir. 2005 yılında yapılan referandumlar, Birlik vatandaşlarının önemli bir kısmının Birlik'teki entegrasyon sürecine bakışlarında şüpheli olduklarını göstermiştir.²⁹ Birlik için en temel derinleşme adımlarından biri olacak anayasaya, Fransa ve Hollanda halklarının olumsuz yaklaşmış olması, esasında Birlik'le daha 'derin' ilişkilere karşı bir mesafe olarak yorumlanabileceği gibi AB'deki işleyişe halkların yabancı olması şeklinde de yorumlanabilir. Hollanda'daki referandumdan %32 oranında 'anayasa konusunda bilgi eksikliği', %19 oranında ise 'ulusal egemenliğin kaybedilmesi' korkusu yönünde çıkan *Eurobarometer* anket sonuçları da,³⁰ dikkate değer noktalara işaret etmektedir. Anayasa konusunda bilgi eksikliğinin %32 gibi bir oran olması, söz konusu sürecin ya Hollanda ve Fransa vatandaşlarından kopuk bir biçimde yürüdüğünü ya da ilgilerini

²⁸ Adam William Chalmers, "Direct Democracy for the EU: A Place for Interest Groups in the European Citizens' Initiative", *SWP Working Paper Berlin 05* (2011): 3, Erişim Tarihi: Şubat 27, 2018. https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/arbeitspapiere/Direct_Democracy_for_the_EU_KS.pdf.

²⁹ "Final Report Summary - EUROPOLIS (EuroPolis: A deliberative polity-making project)," European Commission, Erişim Tarihi: Ekim 16, 2016, http://cordis.europa.eu/result/rcn/162495_en.pdf.

³⁰ "The European Constitution: Post-referendum survey in the Netherlands," European Commission Eurobarometer Report, Erişim Tarihi: Şubat 27, 2018, http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl172_en.pdf

yeterince çekemediğini düşündürmektedir. Söz konusu hukuki metnin halkın rahatlıkla anlayıp, takip edebileceği şekilde basitleştirilmesinin ya da konuyu ilgi çekici hale getirerek, anayasanın Birlik vatandaşları olarak hayatlarına ne gibi farklılıklar getireceğinin anlatılmasının sonucu değiştirip değiştirmeyeceği de bir soru işaretidir. ‘Ulusal egemenliğin kaybedilmesi’ konusu, AB’nin yapısal bir dönüşüme doğru yol almasıyla ilgili korkuyu da hatırlatmaktadır. Supranasyonal *sui generis* bir birliğin federal bir birlik haline dönüşmesi düşüncesi %19’un aklında olması muhtemel bir duruma işaret etmektedir. Fransa’daki referandumdan çıkan ‘hayır’ oylarının sebeplerine bakıldığında, en yüksek oranların %31 ile ‘Fransa’daki istihdam koşullarını olumsuz anlamda etkilemesi’ ve %26 ile ‘Fransa’daki ekonomik durumunun kötü olması ya da Fransa’da çok fazla işsizlik olması’ olduğu görülmektedir.³¹

İçerik bakımından pek çok noktada Anayasal Antlaşma’yla benzerlikler taşıyan Lizbon Antlaşması, AB’nin derinleşme adımlarından bir diğeridir. 2008 senesinde İrlanda’da söz konusu Antlaşma için yapılan referandumdan ‘hayır’ oyu çıkması, bu derinleşme çabasını da belli bir süreliğine boşa çıkarmıştır. Referandumda ‘hayır’ oyu verenlerin %22’si Antlaşma hakkında yeteri kadar bilgi sahibi olmadığını ve bu sebepten de aşına olmadığı bir belge için ‘evet’ oyu vermek istemediğini belirtmiştir.³² En yüksek ikinci oran ise %12’yle İrlandalı kimliğini korumak için verilen ‘hayır’ oyudur.³³ Tıpkı Anayasal Antlaşma için yapılan referandumlarda olduğu gibi, ‘bilgi eksikliği’ ve Avrupa vatandaşlarının hakkında bilgi sahibi olmadıkları bir belgeye olumlu yönde oy vermemeleri, Lizbon Antlaşması’nın kabulü için İrlanda’da yapılan referandumda da kendisini göstermiştir. ‘İrlandalı kimliğini korumak’ için AB’nin söz konusu derinleşme adımına olumsuz yönde oy verilmesi, ulusal kimlikle Avrupa kimliğinin beraber yol alabileceğinin vatandaşlar için hala ikna edici olmadığını ve net bir fikir oluşturmadığını düşündürmektedir. Referandumda, Antlaşma’nın kabulü yönünde oy verenlerin %32’sinin ‘İrlanda için bu antlaşmanın yararlı olacağı’, %19’unun ise ‘İrlanda’nın AB’den pek çok fayda sağlamakta olduğu’ inancında olduğu görülmektedir.³⁴ Burada sorulması gereken soru kuşkusuz, İrlanda’daki referandumdan Lizbon Antlaşması’na ‘hayır’ oyu

³¹ “The European Constitution: Post-referendum survey in France,” European Commission Eurobarometer Report, Erişim Tarihi: Şubat 27, 2018, http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl171_en.pdf

³² “Post referendum survey in Ireland: Preliminary Results,” European Commission Eurobarometer Report, Erişim Tarihi: Şubat 13, 2018, http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/flash/fl_245_en.pdf

³³ “Post referendum survey in Ireland.”

³⁴ “Post referendum survey in Ireland.”

çıkmasına rağmen, söz konusu Antlaşma'nın 2009 yılından bu zamana nasıl yürürlükte olduğudur.

İrlanda, Lizbon Antlaşması'nın kabulü için ikinci kez referanduma gitmiştir. Bu kez, AB'den söz konusu hukuki belgede, ulusal anlamda kimi haklarının korunacağına dair taahhütler almış ve bu da Antlaşma'ya İrlanda Protokolü (*Irish Protocol*) adı altında bir ekle girmiştir. Protokol'de, üç alanda İrlanda'nın soru işaretlerini yok etmek amaçlanmıştır; vergilendirme, güvenlik ve savunma ile yaşam, aile ve eğitime dair haklar.³⁵ Lizbon Antlaşması'nın vergilendirme konusunda herhangi bir değişikliği beraberinde getirmediği ve zaten bu alanın AB'nin yetki alanı içinde bulunmadığının altı çizilmiş, güvenlik ve savunma konusunda Lizbon Antlaşması'nın İrlanda'nın askeri anlamdaki tarafsızlığına herhangi bir etkisinin olmayacağı ve Antlaşma'nın bir Avrupa ordusu yaratmayı öngörmediği de belirtilmiş, yaşam, aile ve eğitim hakları konusunda, İrlanda Anayasası'nda ve AB Temel Haklar Şartı'nda güvence altına alınmış olan konularda herhangi bir değişiklik olmayacağı vurgulanmıştır.³⁶ Protokol'de düzenlenen maddelerle, üye devletlerin kendi yetki alanları içinde olan konularda AB'ye bir yetki devrinin söz konusu olmadığına altı çizilmektedir. 2009 senesinde yapılan ikinci referandumda İrlanda'nın da Antlaşma'yı kabul etmesiyle birlikte Lizbon Antlaşması yürürlüğe girmiştir.

Gerek Anayasal Antlaşma'nın Hollanda ve Fransa halkları tarafından reddedilmesi, gerek Lizbon Antlaşması'nın İrlanda'daki ilk referandum sonrası sekteye uğraması, esasında son derece önemli bir noktayı da ortaya koymuştur: Verilen örneklerden de yola çıkarak söylenebileceği gibi, derinleşme yolunda, AB'nin vatandaşlarından kopuk bir işleyiş içinde olması, yeni adımlar atması bakımından günümüz AB'si için oldukça zor görünmektedir. Bu adımların atılması için Avrupa vatandaşlarının AB karar-alma sürecine, politika-yapım sürecine dahil edilmeleri gerekmekte ya da diğer bir ifade ile demokratik işleyişin güçlendirilerek demokrasi açığının kapatılması gerekmektedir. Olumsuz yönde çıkan referandum sonuçları, aynı zamanda, Avrupa kimliğinin de bir kimlik olarak henüz tam anlamıyla benimsenmemiş olduğunu göstermiştir. Burada esas olan, birbirleriyle iç içe olan demokrasi ve kimlik kavramlarının sözü edilen sıkıntılı noktalarına nasıl bir çözüm getirilebileceğidir. Demokratik işleyiş açısından tartışmasız, aidiyet hissinin buna bağlı olarak güçlendiği, vatandaşların benimsediği bir Avrupa kimliği yaratılabilmesi için tartışılan çözüm önerilerinden bir tanesi, Avrupa kamusal alanı oluşturulmasıdır.

³⁵ "Protocol on the concerns of the Irish people on the Treaty of Lisbon," European Council Decision, Erişim Tarihi: Şubat 20, 2018, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32013D0106&from=EN>.

³⁶ "Protocol on the concerns of the Irish people on the Treaty of Lisbon."

IV. AB’de Bir Kamusal Alan Oluşturulabilir mi?

Kamusal alan konusu, pek çok alanda sıkça ele alınan ve AB için de kimlik oluşturmak anlamında fayda sağlaması muhtemel bir kavramdır. Kamusal alan, Roma hukukundaki *res publica*’ya karşılık gelmektedir. “Kamusal alan, herkesi ilgilendiren sorunlar karşısında önerilen çözümlerin sorunsallaştırıldığı, ortaya atılan soruların bütün boyutlarıyla tartışıldığı yerdir.”³⁷ Kamusal alan, pek çok farklı aktörün aynı platformda buluşabileceği, hiç bir aktörün diğerine üstünlüğünün bulunmadığı, fikirlerin müzakere edilebileceği bir alan olması bakımından katılımcı bir alandır. Eriksen’in tanımıyla söylenecek olursa kamusal alan en geniş anlamıyla ortak meselelerin müzakere edilebileceği sosyal bir odadır.³⁸ AB’deki kimlik tartışmaları için kamusal alan kavramı, bir Avrupa kamusal alanı oluşturulması, Avrupa vatandaşlarının AB’ye yaklaşmasını sağlaması açısından önemlidir.

Müzakere; bireyler için; dengeli bilgi sahibi olmak, diğer katılımcılarla görüş paylaşımında bulunmak, bilgi ve tartışma çerçevesinde düşüncelerini ifade etmek gibi farklılıklar yaratır.³⁹ Müzakere ortamıyla oluşturulan bir kamusal alanın amacı herhangi bir düşüncenin baskınlığını ortaya koymak değildir. Tam aksine, farklı fikirlerin ve önerilerin paylaşıldığı, diğer düşüncelerin farkındalığının sağlandığı bir ortam yaratmaktır. Kamusal alanın en belirgin özelliklerinden biri, müzakeredeki amacın herhangi bir fikrin ‘doğruluğu’ ya da ‘yanlılığı’ üzerine bir tartışma yürütmek olmamasıdır. Eşit anlamda katılım sağlayan vatandaşların kamusal alan çerçevesinde bir araya gelmeleri ve açık bir iletişim yoluyla gündemlerini yaratmaları, kamusal alanın işaret ettiği noktalar.⁴⁰ Burada esas olan fikir ve bilgi alışverişinde bulunmak olmalıdır. Bu anlamda, kamusal alanın en temel özelliği olan müzakereyi sonunda, uzlaşma yaratılması gibi bir hedef güdülmemektedir. Eriksen’in ifadesiyle söylenecek olursa, modern kamusal alanın temeli rasyonel bir tartışmadır.⁴¹ “Tartışılabilir sorular yalnızca

³⁷ Aykut Çelebi, *Avrupa: Halkların Siyasal Birliği* (İstanbul: Metis Yayınları, 2002), 83.

³⁸ Erik Oddvar Eriksen, “Conceptualising European public spheres: general, segmented and strong publics,” içinde *The European Union and the Public Sphere: A communicative space in the making?*, ed. John Erik Fossum ve Philip Schlesinger (London and New York: Routledge, 2007), 23.

³⁹ Irena Fiket, Espen D.H. Olsen ve Hans-Jörg Trenz, “Deliberation under conditions of language pluralism: Insight from the Europolis Deliberative Polling Experiment,” *ARENA Working Paper* 9 (2011): 3, Erişim Tarihi: Aralık 18, 2012, <http://www.sv.uio.no/arena/english/research/publications/arena-publications/workingpapers/working-papers2011/wp-09-11.pdf>.

⁴⁰ Eriksen, “Conceptualising European public spheres,” 24.

⁴¹ Eriksen, “Conceptualising European public spheres,” 25.

taşıdıkları anlamla değil, herkes tarafından ulaşılabilirlikleriyle “genel” hale gelirler; herkes bu tartışmaya dahil *olabilmelidir*.⁴²

Hannah Arendt, kamusal alanın önemi üzerinde durmuş bir isimdir. Kamusal alanın bireylerin birbirlerinin fikirlerinin farkına vardıkları bir ortak dünya, bir görünürlük alanı olduğunu düşünür ve kamu kavramından şu şekilde söz eder: “...içinde özel olarak bize ait olandan ayrı, hepimiz için ortak olan bir dünyayı ifade eder.”⁴³ Arendt’in eleştirisi, kamu alanını yok eden toplumsal alan ve kitle kültürüdür. Çünkü ona göre: “Biaraya gelmemizi sağlayan bir ortak dünya olarak kamu alanı tabir caizse birbirimizin üzerine yıkılmamızı önler.”⁴⁴ Bireylerin görünürlük ve fikir paylaşım alanı olan kamusal alanın yok olması ise Arendt’in sözünü ettiği toplumsal alanı beslemiştir. Arendt’e göre, *vita activa*’dan uzak olan, özel alana hapsolmuş bir bireyin durumu, neredeyse yaşamamakla eşdeğer noktadadır. “...kamu [alanın] da gözükken her şey herkes tarafından görülebilir ve duyulabilir ve mümkün olan en geniş açıklığa sahiptir anlamına gelir.”⁴⁵

Jürgen Habermas, ‘Kamusallığın Yapısal Dönüşümü’ adlı eserinde on sekizinci yüzyıldaki kahve evlerinden birer kamusal alan olarak söz eder ve bu alanların dönüşümü üzerinde durur. On sekizinci yüzyılda, Habermas’ın sözünü ettiği kahve evleri- her ne kadar herkese açık olmaması bakımından kimi açılardan eleştirilse de- kamusal söz konusu olduğunda akla gelen en tipik örneklerdendir. “Bu kamusal topluluk fikri ciddi olarak ilk kez kahvehanelerle, salonlarla ve cemiyetlerle gerçekleşmiş değildir; lakin bir fikir olarak ancak bunlarla kurumlaşmış, bunlarla nesnel bir iddia halini almış ve gerçeklik değilse bile etkinlik kazanmıştır.”⁴⁶ Buradaki amaç bilgi alışverişi sağlamak ve üzerine konuşulan konuları müzakere etmektir. Habermas’ın sözünü ettiği kamusal dönüşümü ise, tartışılan konuların ticarileşmesi ve amacın müzakereden uzaklaşmaya başlamasıyla oluşur. Habermas, bu durumu ‘kültür üretiminden kültür tüketimine geçiş’ olarak yorumlar. Artık söz konusu kahve evleri, karşılıklı fikir alışverişlerinin yapıldığı müzakere ortamından uzak, ticari mekanlar haline dönüşmüşlerdir. İşte bu sebepten artık bu mekanlar üretim değil tüketim yerleri olmuş ve kamusal alan vasıflarını da yitirmişlerdir. Burada sözü edilen ‘kültür üretimi’ ‘kültür tüketimi’ gibi kavramlar Frankfurt Okulu’nun kurucuları ve

⁴² Jürgen Habermas, *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*, çeviren. Tanıl Bora ve Mithat Sancar, 7. Baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), 107.

⁴³ Hannah Arendt, *İnsanlık Durumu*, çeviren. Bahadır Sina Şener, 6. Baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 95.

⁴⁴ Arendt, *İnsanlık Durumu*, 96.

⁴⁵ Arendt, *İnsanlık Durumu*, 92.

⁴⁶ Habermas, *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*, 106.

temsilcileri olan Adorno ve Horkheimer'in teorilerinde yer alan kavramlardır. Söz konusu kavramlar, Frankfurt Okulu'nun ikinci kuşak temsilcilerinden olan Habermas tarafından da kullanılmıştır. Kültür tüketiminin söz konusu olduğu bir ortamda kültür endüstrisinden bahsedilecek yani kültür metalaşacaktır. Toplumun bireyleri artık fikir üretmekten uzaklaşacak, bu da müzakereden uzak bir noktaya gidişi işaret edecektir. Habermas'ın sözünü ettiği kamusal alanın dönüşümüne sebep olan kültür endüstrisidir. On sekizinci yüzyılda Habermas'ın kamusal alanın iyi bir örneği olarak gösterdiği kahve evleri de kültür üretiminin, müzakerenin olduğu yerler olmaktan çıkmış, kültür tüketiminin baskın olduğu yerler haline gelerek bir dönüşüm geçirmişlerdir.

Kamusal alanın oluşturulabilmesi böyle bir alanın, günümüz dünyasında aynı biçimde oluşturulması mümkün görünmemektedir. Özellikle toplumun her kesimine hitap etmediği ve bu anlamda kapsayıcılığı da sorgulanmış olan söz konusu kahve evlerinin bu şekilde yeniden canlandırılması, kuşkusuz yine benzer eleştirilerle karşılaşacaktır. Bunun sebebi, toplumun her bireyinin katılımının mümkün olacağı somut bir mekandan bahsedilemeyecek olmasıdır. Ancak, Habermas, kamusal alanın yeniden oluşabileceğine dair inancı yitirmemiştir. AB için düşünülecek olursa, supranasyonal *sui-generis*, yirmi sekiz üye ülkeye sahip bir birliğin vatandaşları için nasıl bir kamusal alandan söz edilebilecek ya da diğer bir deyişle AB'de bir müzakere ortamı nasıl yaratılacaktır?

AB'nin bir anayasasının olup olmaması ya da bir anayasasının AB için uygun olup olmadığı konusu gündemi uzun süre meşgul etmiştir. AB anayasası çalışmaları için *ad hoc* bir yapı olarak Avrupa Konvansiyonu oluşturulmuş ve amaç AB'nin geleceği üzerine şeffaf bir müzakere ortamı yaratmak olarak belirlenmiştir. Konvansiyon'a; Avrupa Parlamentosu, Avrupa Komisyonu ile belli sayılarda üye ülkelerin ve aday ülkelerin devlet ya da hükümet başkanları ile üye devletlerle aday ülkelerin ulusal parlamento temsilcileri de dahil edilmiştir.⁴⁷ Bu süreç, AB ülkelerinin gündemlerinde yer almış ve aslında ulusal kamuların 'Avrupalılaştığı' bir zamana işaret etmiştir. Habermas, AB için, anayasa sürecindeki referandum tartışmalarını, transnasyonal iletişimin sağlanması bakımından anlamlı görmektedir.⁴⁸ Özellikle kimlik oluşumu açısından düşünüldüğünde, üye

⁴⁷ "Organisation: Composition of Convention," The European Convention, Erişim Tarihi: Şubat 22, 2018, <http://european-convention.europa.eu/EN/organisation/organisation2352.html?lang=EN>.

⁴⁸ Jürgen Habermas, "Why Europe Needs A Constitution?," *New Left Review* 11 (2001): 16-17, Erişim Tarihi: Nisan 3, 2018, <https://newleftreview.org/II/11/jurgen-habermas-why-europe-needs-a-constitution>.

ülke vatandaşlarını doğrudan ilgilendirmesi ve çalışmalarını şeffaflık ilkesi çerçevesinde sürdürmeyi ilke edinmiş bir Konvansiyon'un varlığı bakımından anayasa tartışmalarının yapıldığı dönem önemlidir.

Ulusal kamu alanlarının Avrupalılaşması için de gerekli olan ilk kavramlardan biri kuşkusuz medyada 'görünürlük' kavramıdır çünkü bireyler AB'yi gözlemleyemezlerse, AB meseleleri üzerine herhangi bir tartışma yürütmeleri de mümkün olmayacaktır.⁴⁹ Üzerine fikir yürütülecek ve hatta tartışma yapılabilecek bir konu ya da bir yapı hakkında yeteri kadar bilgi sahibi olmamak, yaratılmaya çalışılan kamusal alanın önünde büyük bir engel olacaktır. Avrupa vatandaşlarının, AB'yle ilgili meselelere ilgi göstermeleri ise kuşkusuz söz konusu konuların 'görünür' olmasından geçecektir. Eğer AB ile ilgili meseleleri 'Avrupalılar' olarak tartıştıklarının bilincinde olurlarsa, söz konusu tartışma ortamında birbirlerine 'yabancı' gibi davranmayacaklardır.⁵⁰ Tam da bu noktada, esasında AB'de kimlik ve kamusal alanın birbirlerinden beslenen iki kavram oldukları anlaşılmaktadır. Kamusal alanın varlığı, AB'de ortak bir kimlik anlayışının oluşmasına yardımcı olacak, bu sayede AB konularına ilgi gösteren Avrupa vatandaşlarını yaratacak ve söz konusu meseleleri 'ikincil' önemde gören yaklaşımı da tersine çevirerek, AB meselelerini ulusal gündemlerin konusu haline getirecektir.

Avrupa kamusal alanı önünde görülen engellerden bir tanesi, AB'de ortak bir dil olmamasıdır. Kuşkusuz, iletişim için ortak bir dilin varlığı, etkili ve yardımcı olacaktır. Ortak dil olmamasından ötürü müzakere ortamının oluşamayacağı ve iletişimde meydana gelebilecek kimi aksaklıkların da kamusal alan oluşumunu engelleyeceği düşünülebilir. Bu düşüncenin savunucularından biri Dieter Grimm'dir. Grimm, iletişim sistemlerinin Avrupalılaşması için ihtimalin var olmadığını düşünür.⁵¹ Ona göre, konular her ne kadar Avrupa'yla ilgili konular da olsa bunlar, ulusal bakış açılarının etkisinde kalacak ve ulusal kamular tarafından yönetilecektir.⁵² Bunun yanı sıra, dilsel çeşitlilik sebebiyle de bir Avrupa kamusundan söz edilemeyeceğini vurgular.⁵³ Grimm'in tersine Risse, anlamlı bir iletişim kurmak için aynı dili konuşmanın, aynı medya araçlarına sahip olma zorunluluğunun sebepsiz olduğunu düşünür; ona göre, insanlar Avrupa'da olup bitenlere aynı anlamları atfedebiliyorlarsa, ortak dil ya da Avrupa

⁴⁹ Risse, *A Community of Europeans?*, 128.

⁵⁰ Risse, *A Community of Europeans?*, 109.

⁵¹ Dieter Grimm, "Does Europe Need a Constitution?," içinde *The Question of Europe*, ed. Peter Gowan ve Perry Anderson (London, New York: Verso, 1997), 252.

⁵² Grimm, "Does Europe Need a Constitution?," 252.

⁵³ Grimm, "Does Europe Need a Constitution?," 253.

çapında bir medya olmadan da sınırların ötesinde bir iletişim kurabilirler.⁵⁴ Habermas'ın, İngilizce'nin 'ikinci ilk dil' olabileceğinden söz ettiği ve dil konusunun bu anlamda bir sorun olmayacağını vurguladığı görülmektedir.⁵⁵ Risse'ye göre de, eğer ortak dil olmayışı bir problem olarak sunuluyorsa ve bir *lingua franca*'ya ihtiyaç varsa, Birlik vatandaşlarının %43,1'i İngilizce konuşabildiklerini söylediklerinden, bu İngilizce olacaktır.⁵⁶

2009 senesinde Avrupa Parlamentosu seçimlerinden bir hafta önce, Brüksel'de, *Europolis* Müzakereci Oylama adında bir proje kapsamında AB üye ülkelerinin hepsinden gelişigüzel bir şekilde vatandaşlar seçilmiş ve kendilerine, seçimle bağlantılı siyasi konularla ilgili bir müzakere ortamı oluşturulmuştur.⁵⁷ Bu projeye esas olarak Birlik vatandaşları arasında bir iletişim ağının oluşturulma olasılığı üzerinde durulmuştur. Birlik vatandaşlarının AB'nin kurumsal düzenlemeleri, karar-alma süreci gibi konularda daha çok bilgi sahibi oldukları ve diğer Avrupa vatandaşlarının da politikalar konusundaki tercihlerini bildikleri zaman, ne gibi farklılıkların meydana geleceği ölçülmeye çalışılmıştır.⁵⁸ Seçim dönemlerinde, vatandaşların bilgi ve müzakereci varlığıyla davranış ve tutumlarının nasıl şekillendiği, özellikle şu noktalar göz önüne alınarak incelenmiştir; politik bilgi anlamında farkındalık, AB karar-alma süreçlerinde meşruluk hissi, vatandaşların diğer Avrupa vatandaşlarına karşı tutumları, AB'ye aidiyet hissi, AB politika tercihleri ve bu tercihlerdeki kriterler, AB siyasetine ilgileri, 2009 senesindeki AB Parlamentosu seçimlerinde oy verme eğilimleri ve davranışları.⁵⁹ Bu mini-kamu örneği, AB'de kamusal oluşması yolunda engel olarak görülen kimi noktaların gerçekten problem yaratıp yaratmayacağı, ya da problem olabilecek konuların nasıl üstesinden gelinebileceği konusunda da yol gösterici detaylar içermektedir. Müzakereci oylama *Europolis*'te, şöyle bir noktaya da gerçeklik olarak dikkat çekilmiştir: *Europolis*'e katılmakla ilgilenmeyen bir bireyle karşılaştırıldığında, katılımcılar söz konusu müzakereci oylamanın bir parçası olmaya karar vererek zaten görüşlerini değiştirmeye *a priori* olarak açıklarlar.⁶⁰ Başka bir deyişle, bu 'mini-kamu'nun parçası olmaya gönüllü olan bireyler zaten farklı AB ülkelerinden gelen diğer katılımcıların fikirlerini dinlemek ve bir müzakere ortamında bulunmak amacıyla bu

⁵⁴ Risse, *A Community of Europeans?*, 111.

⁵⁵ Jürgen Habermas, "Reply to Grimm," içinde *The Question of Europe*, ed. Peter Gowan ve Perry Anderson (London, New York: Verso, 1997), 264.

⁵⁶ Risse, *A Community of Europeans?*, 39.

⁵⁷ Fiket, Olsen ve Trenz, "Deliberation under conditions of language pluralism," 2.

⁵⁸ "Final Report Summary – EUROPOLIS."

⁵⁹ "Final Report Summary – EUROPOLIS."

⁶⁰ "Final Report Summary – EUROPOLIS."

projenin bir parçası olmuşlardır. Bu anlamda da müzakereci oylamanın katılımcılar üzerindeki etkisini bütünüyle söz konusu müzakerenin sonuçları gibi değerlendirmemek gerekir.⁶¹ Ancak yine de *Europolis*, hem negatif hem pozitif tarafları ele alması, eleştirilen konuları da işin içine katıp değerlendirmesi ve AB için bir kamusal alanın ne şekilde yaratılabileceğinin ölçülmesi bakımından anlamlıdır.

Yirmi sekiz üyeli bir birlik düzeyinde kamusal alan yaratılmasının mümkün olamayacağını savunanların kuşkusuz en belirgin tezlerinden bir tanesi, Grimm'in yaklaşımında da görüldüğü gibi, ortak bir dilin olmamasıdır. *Europolis* projesinde, her üye ülkeden, farklı diller konuşan Birlik vatandaşlarının katıldığı bir ortam yaratılmıştır. Yirmi yedi üye ülkeden, yirmi üç ayrı dil konuşan katılımcı AB'yle ilgili fikirlerini belirtmiştir.⁶² Sonuçta katılımcıların yalnızca %12'si tartışmayı takip ederken dil yüzünden zorluk yaşadığını söylemiştir.⁶³ Simultane tercüme, kulaklık ve mikrofon gibi teknik ekipmanlar kullanılarak bütün katılımcıların dikkati sağlanmıştır.⁶⁴ Bu sayede de, hiç bir katılımcı tartışmadan uzak kalmamış ve herkes hem dinleyici hem de aktif katılımcı olarak tartışma ortamında yer alabilmiştir. AB'de farklı diller konuşuluyor olmasının müzakere ortamı için bir engel yaratmayacağı, bu projede görülmüştür. Ulusal kamuların Avrupalılaştırılması konusu da bu anlamda imkansız görünmemektedir. 'No demos' tezine karşı olarak, *Europolis* deneyi, Birlik vatandaşlarının diller ve kültürler arasındaki farklılıklara rağmen karşılıklı iletişim kurabildiklerini, tartışabildiklerini göstermiştir.⁶⁵ 'No demos' tezi, Federal Alman Anayasa Mahkemesi tarafından verilmiş Maastricht kararında yer alan, 'Avrupalılar' ya da diğer bir deyişle homojen anlamda halk olmaması ve demokratik meşruiyetin bunu gerektirmesi⁶⁶ düşüncesini yansıtmaktadır ve bu anlamda pek çok tartışmaya da konu olmuştur. Weiler, Avrupa vatandaşlığının Alman vatandaşlığından çok daha farklı bir anlama sahip olduğunu belirtmekte ve bunların aynı platformda yarışabilecek kimlikler olmadığını eklemektedir.⁶⁷ Bir 'Avrupa halkı' olmaması, Birlik'e aidiyet duygusu besleyen Avrupa vatandaşlarından bahsedilemeyeceği anlamına gelmemektedir.

⁶¹ "Final Report Summary – EUROPOLIS."

⁶² Fiket, Olsen ve Trenz, "Deliberation under conditions of language pluralism," 4.

⁶³ "Final Report Summary – EUROPOLIS."

⁶⁴ "Final Report Summary – EUROPOLIS."

⁶⁵ Fiket, Olsen ve Trenz, "Deliberation under conditions of language pluralism," 24.

⁶⁶ Habermas, "Reply to Grimm," 262.

⁶⁷ J.H.H. Weiler, "Does Europe Need a Constitution? Reflections on Demos, Telos and Ethos in the German Maastricht Decision," içinde *The Question of Europe*, ed. Peter Gowan ve Perry Anderson (London, New York: Verso, 1997), 289.

Habermas'ın kamusallığın örneği olarak gösterdiği on sekizinci yüzyıldaki kahve evleri gibi bir yapıdan söz etmek kuşkusuz günümüz için mümkün değildir. Özellikle kapsayıcılığı bakımından pek çok eleştiriye maruz kalan bu örneğin canlandırılması günümüz kamusallığı için hedef de değildir. AB düzeyinde oluşturulmaya çalışılan bir kamusal alandan söz edilirken bunun zorluğu üzerine pek çok örnek görülmüştür. Buradan çıkan sonuç, supranasyonal yani ulus-üstü düzeyde bir kamusal alan yaratma çabasının ulusal kamulara etki edememesi ve yine en büyük eleştiri konularından biri olan 'AB'nin vatandaşlarından kopuk işlemesi' konusuna dönülmesi olmuştur. Avrupa vatandaşlarının AB'nin işleyişi hakkında fikirlerini geliştirmek, bilgi sahibi olmalarını sağlamak ve bu çerçevede müzakere ortamı yaratmak gibi amaçların söz konusu olduğu düşünüldüğünde, yalnızca AB'yle profesyonel düzeyde ilgilenen çevrelere hitap eden yayınların, hedeflenen kamusallık için yardımcı olmadığı görülmüştür. Avrupa kamusal alanı oluşturulması hedefi ve isteğinin temelinde yatan başlıca sebeplerin, Avrupa vatandaşlarını AB'ye yakınlaştırmak, Birlik politikaları ve AB'nin işleyişi hakkında farkındalık oluşturmak ve Avrupa kimliğinin oluşumuna katkı sağlamak olduğu düşünülürse, yalnızca AB'yle ilgili konulara ilgi duyan ya da profesyonel anlamda bu konuyla ilgilenen bireylerin ilgisi ve katılımı, söz konusu müzakere alanının yaratılması için yeterli olmamaktadır. Bunu örneklendirmek gerekirse özellikle *Euronews*, *European Voice* gibi AB'nin yayın organları örnekleri yerinde olacaktır.⁶⁸ Söz konusu yayın organları, AB uzmanları, bürokratlar ve lobi faaliyetlerinde bulunan kişiler gibi sınırlı bir kitleye ulaşabilmektedirler.⁶⁹ Bu durum, AB'de yaratılmaya çalışılan kamusallık için yeterli değildir. *European Voice*; AB yetkilileri, Brüksel muhabirleri, lobciler ve konunun uzmanları tarafından okunmakta ve bu çerçevede iletişimsel bir ortam yaratmakta başarı sağlamaktadır.⁷⁰ Ancak, bu yayınlar Avrupa vatandaşlarının ilgisini çekmekte yetersiz kaldılar ise, kamusal alan oluşturmak için farklı bir çözüme doğru yol alınması kaçınılmaz olacaktır. AB düzeyinde, supranasyonal bir kamusal alan yaratma çabası yerine, AB'yle ilgili konuları ulusal kamularda tartışılır hale getirmek, hedeflenen iletişim ortamını sağlamakta daha başarılı olacaktır.

⁶⁸ Ruud Koopmans ve Paul Statham, "Theoretical Framework, Research Design and Methods," içinde *The Making of a European Public Sphere: Media Discourse and Political Contention*, ed. Ruud Koopmans ve Paul Statham (New York: Cambridge University Press, 2010), 36.

⁶⁹ Koopmans ve Statham, "Theoretical Framework, Research Design and Methods," 36.

⁷⁰ Michael Brüggemann ve Hagen Schulz-Forberg, "Towards a Pan-European Public Sphere? A Typology of Transnational Media in Europe," içinde *Transnationalization of Public Spheres*, ed. Hartmut Wessler et al. (New York: Palgrave Macmillan, 2008), 87.

Habermas'ın, bu durum için çözüm önerisi de supranasyonal bir kamusal alan yaratmak değil, mevcut ulusal kamu alanlarının transnasyonal hale getirilmesidir.⁷¹ Kamusal alan çerçevesinde bir araya gelen, aynı konular üzerine okuyup, izleyip, dinleyip tartışabilen Avrupa vatandaşları, bir kimlik olarak Avrupa kimliğini de benimseyebilirler. Bunun için de AB'yle ilgili konuları ulusal düzeye taşımak önemliyken, haberlerin niteliği de göz ardı edilmemelidir. Trenz, ulusal düzeyde de söz konusu haberlerin 'dedikodu' seviyesinde olmasının anlamsızlığını vurgulayarak, bunun 'sembolik bir entegrasyon' olduğunu belirtir.⁷² Eğer bir AB ülkesindeki 'dedikodu' temelli konular diğer ülke medyalarında ön plana çıkıyor ve fikir alışverişi sağlamıyorsa, bu durum Habermas'ın sözünü ettiği kültür tüketiminden öteye gidememek demektir; bu da bir üye ülke vatandaşının diğer üye ülkelerin vatandaşlarıyla paylaşımı anlamında kamusal alana bir katkı sağlamamaktadır.

Sonuç

AB ülkelerinin birbirlerinden pek çok anlamda farklı olmaları, bir araya geldikleri supranasyonal Birlik içinde ortak bir kimlik oluşturamayacakları anlamına gelmemektedir. Yirmi sekiz üyeli, aday ve potansiyel aday ülkeleriyle gelecekte daha da genişlemeyi öngören bir Birlik için hukuki, siyasi ve sosyal düzenlemeler kuşkusuz entegrasyonu sağlayabilecek, ortak bir kimlik oluşturabilecek yegane araçlar olacaktır. Ortak bir Avrupa kamusal alanı oluşturulması da bu düzenlemelerden biridir. Ulusal gündemlerin 'Avrupalılaştırılması', AB'de bir kamusal alan oluşturulabilmesi açısından önemlidir. Avrupa kamusal alanı, on sekizinci yüzyıldaki kahve evleri gibi bir 'mekan' olamayacağı için bir 'alan' olmalıdır. Diğer bir deyişle, somut bir alandan değil soyut bir alandan söz edilebilecektir. Müzakere ortamının yaratılabilmesi için kuşkusuz tartışılacak, müzakere edilecek konu hakkında bilgi ve fikir sahibi olmak gerekmektedir. Birlik vatandaşlarının AB konusunda bilgi ve fikir sahibi olmaları hem Birlik'e ve diğer üye ülkelere yakınlıklarını hem de farkındalıklarını arttıracaktır. Anayasa tartışmaları sırasında 'hayır' oyu verme sebeplerinden biri olarak gösterilen 'bilgi eksikliği' konusu da bu anlamda zaman içinde azalma gösterecek ve vatandaşlar, gerek referandum,

⁷¹ Jürgen Habermas, *Europe: The Faltering Project*, çeviren. Ciaran Cronin (Cambridge: Polity Press, 2009), 183.

⁷² Hans-Jörg Trenz, "In Search of the European Public Sphere: Between Normative overstretch and empirical disenchantment," *ARENA Working Paper* 12 (2008): 8, Erişim Tarihi: Aralık 18, 2012, http://www.sv.uio.no/arena/english/research/publications/arena-publications/workingpapers/working-papers2008/wp08_12.pdf.

gerek Avrupa Parlamentosu seçimleri gerekse AB'nin işleyişi ve AB politika-yapım sürecinde bilinçli ve bilgi sahibi aktörler olarak yer alacaklardır. Kamusal alan için vatandaşların doğrudan ya da dolaylı katılımının ya da diğer bir deyişle demokratik katılımın sağlanmasıyla birlikte ise AB'de demokrasi açığı tartışmaları da büyük ölçüde azalacaktır. Bu durum da, kuşkusuz kimlik oluşumunu doğrudan etkileyecektir. Ulusal düzeyde ilgi gösterilen konuların yanı sıra AB düzeyindeki konularla da ilgili, Avrupa kimliğine sahip ve bu kimliği benimsemiş, Avrupa vatandaşı olan bireyler, AB'nin işleyişi içinde yer alacaklardır. Kısacası, ulusal gündemlerin içine AB'yle ilgili konuları katmak, AB vatandaşlarının ilgi ve aidiyeti anlamında olumlu bir değişime yardımcı olacaktır. Avrupa kamusal alanı, ancak tartışmanın, müzakerenin olduğu bir alanda, Avrupa vatandaşlarının katılımıyla oluşturulabilecektir. *Europolis* örneğinden ve literatürde sözü edilen görüşlerden de yola çıkarak, AB'de, Birlik vatandaşlarının katılımıyla bir kamusal alanın yaratılması mümkün görünmektedir. Söz konusu kamusal alanın yaratılması, ulusal gündemlerin Avrupalılaşması ve müzakere ortamının oluşturulması; Avrupa vatandaşlarının AB meselelerine yeterli ilgiyi göstermemeleri, demokrasi ve aidiyet gibi birbirini doğrudan etkileyen sorunların çözümü için bir öneri niteliği taşımaktadır. Bütün bu sorunlara ışık tutabilecek olan Avrupa kamusal alanı ile birlikte, hedeflenen Avrupa kimliğine ulaşmak için de bir yol açılacağı söylenebilir.

Kaynakça

- Ağaoğulları, Mehmet Ali. "Jean-Jacques Rousseau: Halk Kendini Yaratıyor." İçinde *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, editör Mehmet Ali Ağaoğulları, 569-596. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Arendt, Hannah. *İnsanlık Durumu*. Çeviren Bahadır Sina Şener. 6. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Bauböck, Rainer. "Expansive Citizenship: Voting beyond Territory and Membership." *Political Science and Politics* 38, no 4 (2005): 683-687.
- Brüggemann, Michael ve Hagen Schulz-Forberg. "Towards a Pan-European Public Sphere? A Typology of Transnational Media in Europe." İçinde *Transnationalization of Public Spheres*, editörler Hartmut Wessler, Bernhard Peters, Michael Brüggemann, Katharina Kleinen-von Königslöw ve Stefanie Siffert, 78-94. New York: Palgrave Macmillan, 2008.
- Chalmers, Adam William. "Direct Democracy for the EU: A Place for Interest Groups in the European Citizens' Initiative." *SWP Working Paper Berlin 05* (2011): 1-6. Erişim Tarihi: Şubat 27, 2018. <https://www.swp->

berlin.org/fileadmin/contents/products/arbeitspapiere/Direct_Democracy_for_the_EU_KS.pdf.

Çelebi, Aykut. *Avrupa: Halkların Siyasal Birliği*. İstanbul: Metis Yayınları, 2002.

Dahl, Robert A. *Demokrasi Üstüne*. Çeviren Betül Kadioğlu. Ankara: Phoenix, 2001.

“Declaration on European Identity (Copenhagen, 14 December 1973).” Erişim

Tarihi: Şubat 9, 2018. http://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/02798dc9-9c69-4b7d-b2c9-f03a8db7da32/publishable_en.pdf.

Eriksen, Oddvar Erik. “Conceptualising European public spheres: general, segmented and strong publics.” İçinde *The European Union and the Public Sphere: A communicative space in the making?*, editörler John Erik Fossum ve Philip Schlesinger, 23-43. London and New York: Routledge, 2007.

European Commission. “Final Report Summary - EUROPOLIS (EuroPolis: A deliberative polity-making project).” Erişim Tarihi: Ekim 16, 2016. http://cordis.europa.eu/result/rcn/162495_en.pdf.

European Commission Eurobarometer Report. “The European Constitution: Post-referendum survey in France.” Erişim Tarihi: Şubat 27, 2018. http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl171_en.pdf.

European Commission Eurobarometer Report. “Post referendum survey in Ireland: Preliminary Results.” Erişim Tarihi: Şubat 13, 2018. http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/flash/fl_245_en.pdf.

European Commission Eurobarometer Report. “The European Constitution: Post-referendum survey in the Netherlands.” Erişim Tarihi: Şubat 27, 2018. http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl172_en.pdf.

European Council Decision. “Protocol on the concerns of the Irish people on the Treaty of Lisbon.” Erişim Tarihi: Şubat 20, 2018. <http://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32013D0106&from=EN>.

Fiket, Irena, Espen D.H. Olsen ve Hans-Jörg Trenz. “Deliberation under conditions of language pluralism: Insight from the Europolis Deliberative Polling Experiment.” *ARENA Working Paper 9* (2011): 1-30. Erişim tarihi: Aralık 18, 2012. <http://www.sv.uio.no/arena/english/research/publications/arena-publications/workingpapers/working-papers2011/wp-09-11.pdf>.

Follesdal, Andrew ve Simon Hix. “Why There is a Democratic Deficit in the EU: A Response to Majone and Moravcsik.” *Journal of Common Market Studies* 44, no 3 (2006): 533-562.

- Grimm, Dieter. "Does Europe Need a Constitution?." İçinde *The Question of Europe*, editörler Peter Gowan ve Perry Anderson, 239-258. London, New York: Verso, 1997.
- Habermas, Jürgen. "Reply to Grimm." İçinde *The Question of Europe*, editörler Peter Gowan ve Perry Anderson, 259-264. London, New York: Verso, 1997.
- Habermas, Jürgen. "Why Europe Needs A Constitution?." *New Left Review* 11 (2001): 5-26. Erişim Tarihi: Nisan 3, 2018. <https://newleftreview.org/II/11/jurgen-habermas-why-europe-needs-a-constitution>.
- Habermas, Jürgen. *Kamusal Yaşamın Yapısal Dönüşümü*. Çeviren Tanıl Bora ve Mithat Sancar. 7. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Habermas, Jürgen. *Europe: The Faltering Project*. Çeviren Ciaran Cronin. Cambridge: Polity Press, 2009.
- Herrmann, Richard ve Marilynn B. Brewer. "Identities and Institutions: Becoming European in the EU." İçinde *Transnational Identities: Becoming European in the EU*, editörler Richard K. Herrmann, Thomas Risse ve Marilynn B. Brewer, 1-22. Oxford: Rowman&Littlefield, 2004.
- Jenkins, Richard. *Bir Kavramın Anatomisi: Sosyal Kimlik*. Çeviren Gül Bostancı. İstanbul: Everest Yayınları, 2016.
- Koopmans, Ruud ve Paul Statham. "Theoretical Framework, Research Design and Methods." İçinde *The Making of a European Public Sphere: Media Discourse and Political Contention*, editörler Ruud Koopmans ve Paul Statham, 34-59. New York: Cambridge University Press, 2010.
- Moravcsik, Andrew. "The Myth of Europe's Democratic Deficit." *Intereconomics* (2008): 331-340.
- Risse, Thomas. *A Community of Europeans? Transnational Identities and Public Spheres*. Ithaca and London: Cornell University Press, 2010.
- Soysal, Yasemin Nuhoğlu. *Limits of Citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe*. Chicago: University of Chicago, 1994.
- The European Convention. "Organisation: Composition of Convention." Erişim Tarihi: Şubat 22, 2018. <http://european-convention.europa.eu/EN/organisation/organisation2352.html?lang=EN>.
- "Treaty of Amsterdam." Erişim Tarihi: Şubat 12, 2018. <http://www.europarl.europa.eu/topics/treaty/pdf/amst-en.pdf>.
- "Treaty on European Union." Erişim Tarihi: Şubat 12, 2018. https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf.

- “Treaty of Lisbon: Amending The Treaty on European Union and The Treaty Establishing The European Community.” Erişim Tarihi: Şubat 22, 2018. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:12007L/TXT&from=EN>.
- Trenz, Hans-Jörg. “In Search of the European Public Sphere: Between Normative overstretch and empirical disenchantment.” *ARENA Working Paper* 12 (2008): 1-24. Erişim Tarihi: Aralık 18, 2012, http://www.sv.uio.no/arena/english/research/publications/arena-publications/workingpapers/working-papers2008/wp08_12.pdf.
- Van Middelaar, Luuk. *Avrupa: Bir Geçiş Süreci*. Çeviren Bilal Çölgeçen. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Weiler, J.H.H. “Does Europe Need a Constitution? Reflections on Demos, Telos and Ethos in the German Maastricht Decision.” İçinde *The Question of Europe*, editörler Peter Gowan ve Perry Anderson, 265-294. London, New York: Verso, 1997.
- Yalçınkaya, Ayhan. “Yunan Uygarlığı içinde Polis ve Siyaset.” İçinde *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, editör Mehmet Ali Ağaoğulları, 23-90. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.

